

Опубліковано Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип.5. Інститут туризму ФПУ. – К, 2004. – 364с. – 179-191.

Кравченко (Алешугіна) Н.О.

Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

Місце Поліського економічного району в рекреаційному господарстві України і перспективи його розвитку

Підвищення життєвого рівня населення неможливе без належного розвитку соціальної сфери. Остання, на жаль, має безліч невирішених проблем, пов'язаних як із сучасними негараздами трансформаційного періоду, так і з колишніми командно-адміністративними методами господарювання. Серед таких виділяється основна: подолання необґрунтованих регіональних відмінностей в умовах життєдіяльності людей, - вирішення якої бачиться, у тому числі, і у раціональній територіальній організації мережі об'єктів соціальної інфраструктури [1, С.48].

Проблема удосконалення територіальної організації стосується і рекреаційного господарства, яке є однією із складових соціальної сфери. Добре відомо, що розвиток рекреаційного господарства, зокрема, його туристичної галузі, і особливо, міжнародного в'їзного туризму, здійснює певний вплив на розвиток національної економіки.

Туризм є своєрідним каталізатором економічного зростання, бо не тільки залучає до виробництва турпродукту суміжні галузі народного господарства (сільське господарство, харчову та легку промисловості, транспорт, торгівлю і т.д.), тим самим збільшуючи обсяги валової доданої вартості, але і є одним із каналів перерозподілу ВВП між країнами. Таким чином, країнам з невисокими прибутками не слід нехтувати розвитком цієї галузі. Хоча за певних обставин він може бути і не самим ефективним внеском до національної економіки [2, С.36]. Плануючи свою економічну діяльність на світовому ринку, країна повинна добре зважити свої можливості щодо спеціалізації на певних видах

товарів і послуг. Лише найоптимальніші варіанти здатні забезпечити країні належне місце у світовому економічному співтоваристві.

Останнім часом ситуація в рекреаційній сфері України почала поліпшуватись: туризм проголошено пріоритетним напрямом розвитку, поліпшується туристична законодавча база, зміцнюється управлінська структура, покращуються умови для підготовки кадрів рекреаційної сфери, робляться перші кроки по виведенню українського турпродукту на міжнародний туристичний ринок, приділяється увага розвитку нових альтернативних видів туризму (сільський, екологічний тощо).

Така увага з боку українських політиків та підприємців до розвитку туризму і рекреації і, поряд з тим, неухважність до раціонального їх розміщення вже зараз призводить до непропорційної територіальної організації об'єктів рекреаційного господарства. Це знаходить відображення у наступних явищах:

- Перевантаженні рекреаційних територій Карпат, узбережжя Азовського і Чорного морів, що традиційно були і залишаються основними регіонами, що приваблюють туристів. Це явище справляє негативний вплив як на природне, так і на соціальне та економічне середовище, що протирічить принципам сталого розвитку: руйнуються і безповоротно втрачаються унікальні природні комплекси, збільшується напруженість в суспільстві, розповсюджуються негативні соціальні явища та хвороби, заради сезонних прибутків від туристів нехтуються традиційні господарські заняття, економіка регіону підпадає під тотальний вплив туристичної галузі, що робить її вкрай незахищеною у випадку зміни напрямів туристичних потоків і т.ін.;

- Недорозвиненості і занедбаності рекреаційної інфраструктури інших регіонів, що призводить до ігнорування потреб населення інших регіонів України у відпочинку, особливо, короткотривалому та середньотривалому.

Одним із шляхів подолання даної ситуації і раціоналізації територіальної організації мережі об'єктів рекреаційного господарства є розвиток рекреації і туризму в інших регіонах України.

Проблемами розвитку регіонального туризму в Україні займаються такі установи, як Інститут туризму ФПУ, Донецький інститут туристичного бізнесу, Інститут регіональних досліджень, Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. Але можливості розвитку рекреаційного господарства в інших (окрім Азово-Чорноморського) регіонах досліджені недостатньо. Характеристиці і можливостям використання наявних рекреаційних ресурсів, аналізу функціонування рекреаційної сфери та перспективам її розвитку в таких регіонах присвячені праці таких дослідників, як Смаль І.В., Смаль В.В., Жученко В.Г. (Чернігівщина), Павлов В.І., Черчик Л.М., Денисюк В.Т. (Волинь), Возняк Р.Р. (Західне і Київське Полісся), Охріменко А.Г., Щепанський Е. (Поділля).

В даній статті автор ставить за мету на основі статистичної інформації охарактеризувати сучасний стан рекреаційного господарства Полісся¹. На основі аналізу та співставлення переваг та недоліків, можливостей та небезпек для розвитку рекреаційної діяльності, що криє в собі дана територія, визначити перспективи подальшого розвитку рекреаційного господарства в регіоні.

Вибір об'єктом дослідження саме Поліського регіону зумовлюється рядом причин:

- Наявністю на його території значного потенціалу природних та соціально-економічних рекреаційних ресурсів, їх різноманітність, своєрідність та вдале поєднання на компактних територіях;
- Відсутність багатих покладів мінеральної сировини (окрім південного заходу Волинської, південного сходу Чернігівської та центральної частини Житомирської областей), що могли б зумовити появу конкуруючих в економічному, територіальному та екологічному плані галузей промисловості та виявити додаткові способи отримання прибутків;
- Низький рівень соціально-економічного розвитку регіону, що в числі інших є причиною існування величезної незадоволеної внутрішньої

---

¹ Автор притримується схеми районування, розробленої вченими Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, згідно якої Поліський економічний район включає в себе чотири адміністративні області: Волинську, Рівненську, Житомирську та Чернігівську.

потреби у відпочинку, що загострюється в окремих районах дією наслідків аварії на ЧАЕС.

Наразі рекреаційне господарство Полісся характеризується недостатнім рівнем розвитку і займає незначне місце у рекреаційному комплексі України, про що красномовно свідчать наступні дані (таблиця 1).

Таблиця 1

Порівняні показники розвитку закладів рекреаційного господарства

Регіони	Санаторії та пансіонати з лікуванням		Будинки та пансіонати відпочинку		Готелі та інші місця для короткотермінового проживання	
	Кількість закладів	Кількість місць	Кількість закладів	Кількість місць	Кількість закладів	Кількість місць
Донецький	7,0	4,2	21,0	21,5	8,9	8,0
Карпатський	20,6	17,0	2,1	0,5	13,2	12,4
Південний	37,1	51,3	67,6	69,5	20,4	26,6
Подільський	8,37	6,0	0	0	6,8	5,8
Поліський	6,4	5,3	0,7	0,3	10,8	7,4
Придніпровський	7,9	5,6	4,1	4,2	13,6	13,2
Східний	6,1	5,6	2,1	2,7	12,8	8,5
Центральний	6,6	5,0	2,4	1,3	13,5	18,1

Розраховано за даними Статистичного щорічника України 2002 рік. – К.: Техніка, 2003. – С.550, 553, 555.

Згідно даних таблиці 1 безперечним лідером за кількістю санаторіїв, будинків і пансіонатів відпочинку, готелів та місць у них є Південний район, як регіон давнього рекреаційного освоєння. За цими ж показниками Полісся займає 6-7 місця і відрізняється від Південного за кількістю санаторіїв і пансіонатів з лікуванням у 5,8 разів, будинків і пансіонатів відпочинку – у 96,6 разів, готелів – у 1,8, а за кількістю місць у них відповідно у 9,7, 218,5 та 3,6 разів. Однак, позиція Полісся у рейтингу регіонів за забезпеченістю населення місцями у закладах відпочинку та короткотермінового проживання значно

краща. За забезпеченістю населення місцями в санаторіях і пансіонатах з лікуванням Полісся займає четверте місце, в будинках відпочинку – сьоме, в готелях – п'яте, хоча абсолютні показники досить низькі (таблиця 2).

Таблиця 2

**Рівень забезпеченості населення регіонів місцями у закладах
рекреаційної інфраструктури, місць на 1000 чол**

Регіони	Санаторії і пансіонати з лікуванням	Будинки і пансіонати відпочинку	Готелі
Донецький	0,86	1,85	1,14
Карпатський	4,13	0,05	2,08
Південний	10,64	5,99	3,81
Подільський	2,08	0	1,39
Поліський	1,64	0,04	1,59
Придніпровський	1,28	0,40	2,09
Східний	1,47	0,29	1,53
Центральний	1,30	0,13	3,22

Розраховано за даними Статистичного щорічника України 2002 рік. – К.: Техніка, 2003. – С.550, 555.

Щодо комфортності умов проживання у готелях, яка оцінювалась за рівнем їх забезпеченості структурними підрозділами сфери сервісу (автостоянками, ресторанами, кафе, барами тощо), Поліський регіон займає шосте місце в Україні, випереджаючи лише Донецький і Подільський регіони [3, С.554]. Невідповідність готельних послуг світовим стандартам, низький рівень платоспроможності вітчизняного споживача, незначні обсяги турпотоків, спрямованих в регіон, - ці та інші чинники зумовлюють далеко не повне використання потенціалу готельного господарства у Поліссі. Коефіцієнт використання місткості підприємств готельного господарства в регіоні коливається від 0,15 на Житомирщині до 0,30 на Чернігівщині [3, С.555].

В Поліському економічному районі розташовано 878 дитячих оздоровчих таборів, з яких 38 – заміські. Це становить відповідно 8,1% усіх українських дитячих оздоровчих та 4,8% заміських таборів. За кількістю місць у дитячих оздоровчих таборах Полісся займає восьме (останнє) місце. Загальноукраїнськими лідерами за цими показниками є Південний і Донецький регіони. Вони ж лідирують за кількістю оздоровлених дітей. За цим показником Поліський регіон займає останнє місце [3, С.551].

Полісся не посідає значних позицій і у обсягах міжнародного та внутрішнього туризму. Так, у 2001 році ними було обслуговано в регіоні 0,8% всіх іноземних туристів, що відвідали Україну. Частка регіону в кількості громадян України, які здійснили закордонні подорожі, становила 2%, а в кількості громадян, охоплених внутрішнім туризмом – 5,6%. Причому у 1999 році ці показники становили відповідно 2,2 та 10,7% [4, с.56]. Щоб мати краще уявлення про масштаби туризму в даному та інших регіонах, співставимо кількість туристів та екскурсантів з кількістю постійного населення по регіонах (таблиця 3).

Таблиця 3

Рівень туристичної та екскурсійної активності по економічним районам України (в розрахунку на 1000 осіб постійного населення)

Регіони	Іноземних туристів	Громадян України, які виїжджали за кордон	Громадян, охоплених внутрішнім туризмом	Екскурсантів
Україна	8,6	5,65	30,98	39,04
Донецький	0,30	3,89	15,27	5,17
Карпатський	6,73	9,84	25,09	35,53
Південний	39,30	4,60	90,63	156,01
Подільський	0,75	3,84	16,19	17,49
Поліський	0,72	1,46	18,96	13,42
Придніпровський	4,95	3,09	22,81	20,12
Східний	1,59	1,82	22,46	12,47
Центральний	22,32	29,16	47,55	24,11

Розраховано за даними джерела [4, С.56]

Таким чином, значними обсягами туризму в Україні характеризується Південний, Центральний (за рахунок м. Києва) та Карпатський регіони. Полісся за обсягами виїзного туризму займає, на жаль, восьме місце. Не набагато краща ситуація у галузі в'їзного туризму, за обсягами якого на 1000 осіб постійного населення Полісся займає сьоме місце, випереджаючи лише Донецький район, а також внутрішнього туризму (шосте місце).

Серед туристів регіону найбільшою популярністю користувались подорожі з метою проведення дозвілля і відпочинку (47,8%), на другому місці – службові і ділові поїздки (24,9%). З метою заняття спортивно-оздоровчою діяльністю подорожувало 7,7% туристів, лікування – 3,2%. Зовсім мізерну частку займають спеціалізовані різновиди туризму (0,05%), які могли б бути однією із галузей спеціалізації рекреаційної сфери регіону [4, С.55]

Незначні обсяги туристичної і рекреаційної діяльності в регіоні зумовлюють низький рівень участі Полісся у створенні прибутку в цій галузі. Так, на частку Полісся в обсягу послуг, наданих готелями та іншими місцями короткотермінового розміщення припадає 2,3%, турагентствами – 1,1%. У галузі відпочинку і розваг внесок регіону становить 4,5% [5, 6, 7, 8].

Дана ситуація в рекреаційній галузі Полісся може і має бути виправлена. На основі аналізу переваг і недоліків, визначення можливостей та передбачення загроз, які можуть стати на заваді розвитку рекреаційного господарства в регіоні, визначимо можливі напрямки його подальшого розвитку.

Серед переваг Поліського регіону для подальшого успішного розвитку рекреаційного господарства можна назвати його зручне географічне положення. Прикордонне положення регіону зумовлює його близькість до туристських ринків трьох держав: Польщі, Білорусі та Росії. Хоча, слід зауважити, що з подальшим розвитком транспорту відстань між регіонами туристичного попиту та рекреаційними територіями починає чим далі втрачати своє значення для організації туризму і відпочинку, особливо, довготривалого. Регіон сусідить і з Карпатським та Центральним районами, які на сьогодні входять у трійку лідерів по привабленню туристів та екскурсантів. Таким

чином, розвиваючи на своїй території різноманітні види туризму і відпочинку, які б урізноманітнювали набір туристичних послуг даних регіонів, можна розсосередити території підвищеного туристичного попиту, тим самим зменшити тиск на навколишнє середовище. Бо ж добре відомо, що надмірна концентрація підприємств однієї галузі на обмеженій території призводить до прискореного виснаження ресурсів навколишнього середовища, зниження якості продукції, що випускається, та послуг, які надаються, тим самим зменшуючи економічну ефективність від свого функціонування.

Другою перевагою регіону для розвитку рекреаційного господарства є транспортні коридори, що перетинають територію Полісся, оскільки добре розвинена транспортна інфраструктура – один із чинників розвитку міжнародного туризму. Серед них європейський міжнародний транспортний коридор №3 (за класифікацією Другої загальноєвропейської конференції по транспорту, 1994р. о. Кріт) – *Берлін – Дрезден – Львів – Київ*, який проходить через Рівне та Житомир; коридор №9 *Гельсінкі – Санкт-Петербург – Москва – Київ – Одеса – Димитровград – Александруполіс*, який проходить по території Чернігівської області; а також коридор *Балтійське море – Чорне море*, який перетинає територію Волинської і Рівненської областей.

Наступною перевагою Полісся є його багаті рекреаційні ресурси, як природні, так і соціально-культурні.

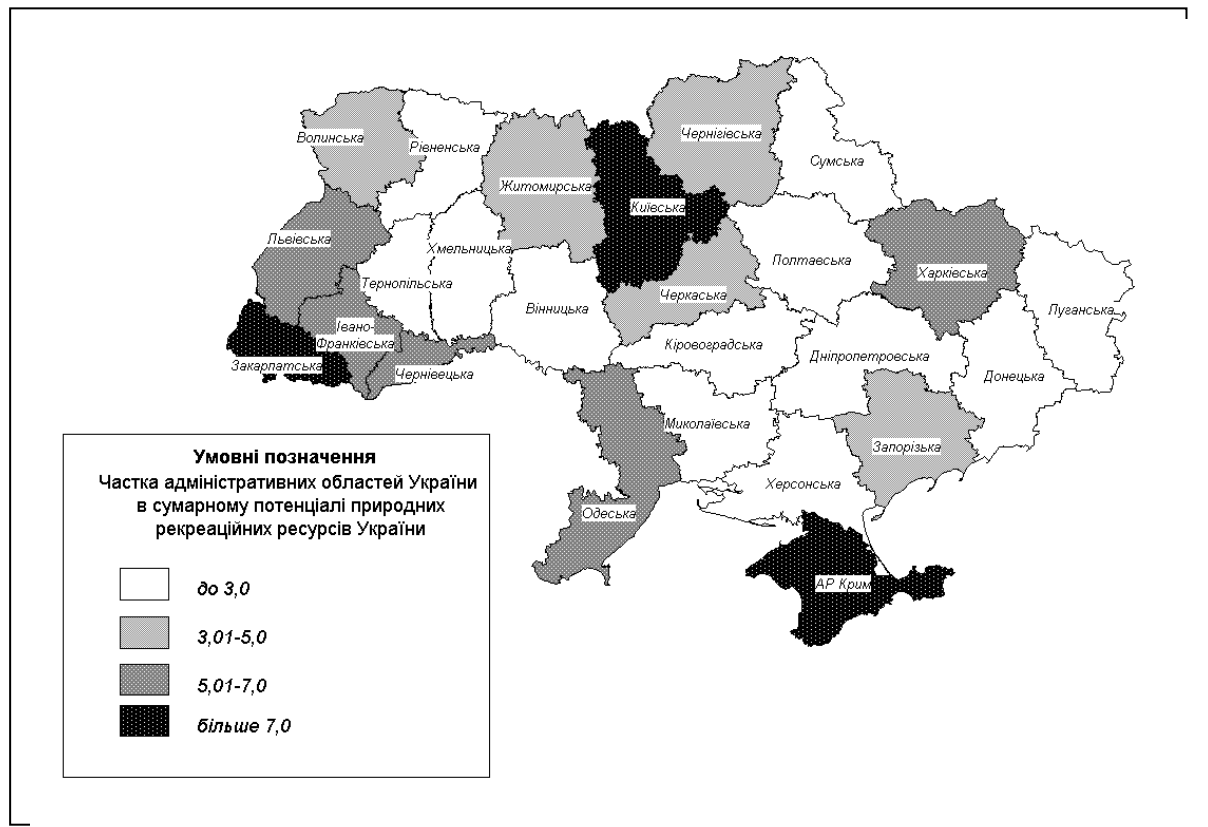
Місце Полісся у забезпеченості природними рекреаційними ресурсами досить вагоме (рис.1), особливо у цьому відношенні відрізняються наступні райони Полісся:

- Шацькі озера на Волині;
- південь Рівненської області;
- східні та центральні райони Чернігівщини [1, С.204].

І хоча регіон є віддаленим від моря, і більшу частину його території займають рівнини, м'які погодно-кліматичні умови, значні запаси радонових, сульфатних та гідрокарбонатних хлоридно-натрієвих вод, густа мережа рівнинних річок і озер, соснові ліси, відомі своїми фітонцидними

властивостями, різноманітність флори і фауни, мозаїчність ландшафтів, наявність на території регіону об'єктів природно-заповідного фонду роблять можливим розвиток на Поліссі різноманітних видів санаторно-курортної і туристичної діяльності.

Рис. 1. Частка адміністративних областей України в сумарному потенціалі природних рекреаційних ресурсів України²

Перешкодою подальшого формування рекреаційного господарства Полісся може бути складна економічна ситуація. Найбільш серйозною в регіоні виступає проблема радіаційного забруднення, яке не тільки вилучило з числа територій рекреаційного освоєння значні площі, але і служить відлякуючим чинником для розвитку рекреаційної діяльності на незабруднених територіях Полісся: більшої частини Волинської області (окрім східних районів), південної частини Рівненської і Житомирської областей та центральних і південно-

² Розраховано за даними джерела [12, С. 222]

східних районів Чернігівщини [9, 24] (надалі під територіями Полісся, придатними для рекреаційного освоєння розумітимуться саме ці райони).

Забруднення навколишнього середовища є загальноукраїнською проблемою. Території активного розвитку рекреації у більшості випадків співпадають із зонами значного ступеня забруднення [10, С.27]. У цьому відношенні вищевказані райони Полісся вигідно відрізняються від Південного, Придніпровського і Донецького регіонів, особливо це стосується забрудненості повітря та поверхневих вод [9, С.29-30].

Полісся має багату історико-культурну спадщину. На його території збереглися численні археологічні пам'ятки часів мезинської та трипільської культур, Київської держави. Давні церкви, фортеці та будинки є свідками історичних подій княжої доби, польсько-литовського та московського володарювання, козацької держави. Розташування Поліського економічного району в межах чотирьох історико-етнографічних земель (Волинь, Берестейщина, Полісся та Сіверщина) зумовило строкатість побутово-культурних ознак населення, що проявляються у мові, звичаях та традиціях, ремеслі, побуті, усній народній творчості. Із землями регіону пов'язаний життєвий шлях відомих діячів української та світової культури, історичних осіб, громадських і політичних діячів: князів Острозьких, братів Розумовських, гетьманів І.Скоропадського та І.Мазепи, Т.Шевченка, Л.Українки, М.Гоголя, М.Заньковецької, О. де Бальзака, М.Ге, О.Довженка, С.Корольова та багатьох інших. Особливо багатою історико-культурною спадщиною відрізняються наступні міста та селища міського типу: Луцьк, Володар-Волинський, Любомль, Берестечко (Волинська область), Рівне, Дубно, Сарни, Острог (Рівненська область), Житомир, Бердичів, Новоград-Волинський (Житомирська область), Чернігів, Седнів, Остер, Ніжин, Прилуки, Новгород-Сіверський, Короп, Батурин; а також села Кортеліси, Колодяжне, Низкиничі (Волинська область), Пляшева, Вілія, Клевань (Рівненська область), Сокиринці, Качанівка, Тростянець, Вишеньки (Чернігівська область) та багато інших.

При розумному розпорядженні своєю культурною спадщиною Полісся може значно покращити позиції на внутрішньому та зовнішньому туристичних ринках.

На користь розвитку рекреаційного господарства на Поліссі говорить наявність в його межах об'єктів матеріально-технічної бази, що забезпечують життєдіяльність рекреантів (заклади розміщення, харчування, транспортні організації) та їх специфічні потреби (установи, що займаються лікуванням, оздоровленням, організацією дозвілля тощо). І хоча матеріально-технічна база рекреаційного господарства Полісся характеризується невідповідністю світовим стандартам: технологіями надання послуг, які вже не практикуються в світі, застарілим обладнанням, низькою якістю послуг, які надаються і т.д., виправлення цих недоліків потребуватиме значно менше коштів, ніж спорудження нових об'єктів рекреаційної інфраструктури.

Полісся є депресивним економічним районом. Але тут є умови для формування рекреаційного господарства, належний розвиток якого буде спроможним змінити цей статус регіону.

По-перше, з метою покращання економічної ситуації, стимулювання підприємницької активності суб'єктів господарювання деякі райони Волинської, Житомирської та Чернігівської областей було проголошено територіями пріоритетного розвитку зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності, що передбачає надання податкових, митних та інших пільг вітчизняним та іноземним інвесторам, які вкладають кошти у розвиток господарства цих регіонів, у тому числі, рекреаційного. Отже ця обставина може бути поштовхом для його подальшого розвитку.

По друге, регіон володіє значним потенціалом робочої сили. У 2002 році рівень безробіття в регіоні коливався від 13,3% до кількості економічно активного населення в Житомирській та Рівненській областях до 9,5% - у Волинській області. А оскільки рекреаційне господарство є трудомісткою галуззю, в ній могла б бути задіяна значна кількість безробітних. Щоправда, зайнятість у сфері рекреації носить сезонний характер. Що стосується

кваліфікації працівників, то вже зараз деякими вузами регіону та м. Києва ведеться підготовка фахівців різного кваліфікаційного рівня у галузі туризму, готельного господарства, митно- та господарсько-правової діяльності, міжнародного туризму, організації громадського харчування тощо.

З вищевказаного зрозуміло, що Полісся має можливості для розвитку міжнародного і внутрішнього туризму, особливо їх коротко- та середньотривалого різновидів. Різноманітні рекреаційні ресурси, їх вдале поєднання і компактне розміщення урізноманітнюють види рекреаційних занять, якими могли б займатись відпочиваючі (лікувальні, оздоровчі, екскурсійно-пізнавальні, культурно-розважальні тощо). В регіоні є можливості для розвитку масових (Шацькі озера) і, особливо, альтернативних видів туризму (сільського, екологічного, промисельного), що характеризуються індивідуальністю та територіальною розсосередженістю [11. С.56].

Поєднання на незабруднених територіях Полісся сприятливих кліматичних умов та природних джерел мінеральних вод, що сприяють виведенню радіонуклідів з організму, дозволяють організувати тут діяльність з оздоровлення населення, що потерпає від наслідків аварії на ЧАЕС [1, С.203-204].

На базі соціально-економічних рекреаційних ресурсів можливий розвиток екскурсійної справи та історико-археологічного етнографічно-краєзнавчого та архітектурно-історичного різновидів туризму. Увага до формування рекреаційної господарської діяльності у цьому регіоні сприятиме економічному розвитку Полісся, оскільки його розвиток стимулює виробництво у суміжних галузях та є сприятливим для участі у ній підприємств малого і середнього бізнесу.

На заваді реалізації можливостей розвитку рекреаційного господарства Полісся може стати близькість Чорнобильської зони, яка для більшості іноземців є “візитною карткою” не лише Полісся, а і України, а також не сприяє підвищенню популярності регіону серед вітчизняних туристів.

Негативним фактором є недостатня інформованість як вітчизняних, так і зарубіжних туристів про рекреаційні ресурси Полісся та рекреаційні послуги, які тут надаються.

Не сприяє розвитку рекреаційного господарства і низька платоспроможність українського населення та нестабільна політично-економічна ситуація в країні, що відлякує інвесторів.

Отже, на основі вищенаведеного аналізу можна окреслити перспективи подальшого розвитку рекреаційного господарства Поліського економічного району (маються на увазі його незабруднені території):

- Створення вільної економічної зони туристично-рекреаційного напрямку “Шацькі озера” на території Волинської області, що сприятиме швидкому розвитку тут рекреаційної інфраструктури і виведенню регіонального турпродукту на внутрішній та зарубіжний туристичні ринки;

- Використання рекреаційних можливостей територій, по яким проходить транспортний коридор для організації різних видів туризму і відпочинку;

- Використання лікувальних природних ресурсів Полісся для організації оздоровлення населення, що проживає на забруднених територіях;

- Розвиток альтернативних видів туризму на територіях, які відзначаються вдалим поєднанням природних та культурно-пізнавальних, культурно-розважальних, історичних, археологічних, архітектурних, етнографічно-краєзнавчих, техногенних та інших соціально-економічних рекреаційних ресурсів;

- Використання історико-культурних рекреаційних ресурсів територій для організації культурно-пізнавально-розважальних комплексів, наприклад, на базі населених пунктів Дубно – Острог – Пляшева - Берестечко, Ніжин – Качанівка – Сокиринці – Тростянець – Густина, Короп – Сосниця – Вишеньки – Батурин тощо.

- Створення на цих територіях локальних об’єднань усіх типів підприємств, які прямо чи опосередковано беруть участь у створенні

турпродукту (туристичних кластерів), що дозволить значно підвищити його якість.

- Сприяння поширенню інформації про рекреаційні можливості території серед вітчизняних та зарубіжних споживачів тур продукту.

Література

1. Куценко В.І., Богуш Л.Г. Соціальна сфера регіону. – К.,1997. – 252с.
2. Экономика туризма./ И. Зорин. – М.: Финансы и статистика, 2002
3. Статистичний щорічник України 2002рік. – К.: Техніка, 2003. – С.550-555.
4. Санаторно-курортне лікування, організований відпочинок та туризм в Україні. – К.: Держкомстат України, 2002 р.
5. Статистичний щорічник Волинської області 2002 рік. – Луцьк, 2003 р.
6. Статистичний щорічник Житомирської області 2002 рік.– Житомир, 2003р.
7. Статистичний щорічник Рівненської області 2002 рік. – Рівне, 2003 рік.
8. Статистичний щорічник Чернігівської області 2002 рік. – Чернігів, 2003 р.
9. Екологічний атлас України. – К.:
10. Атлас Географія України. – К.: ДНВП “Картографія”, 2003р.
11. Туризм і охорона культурної спадщини: український та польський досвід. /Ю. Лебединський та ін. – К.: К.І.С., 2003. – 176с.
12. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія. – Івано-Франківськ, 2001. – 240с.